

BADIY ADABIYOTDA ASSOTSIATIV FIKRLASH: SHUKRULLONING “KAFANSIZ KO‘MILGANLAR” ROMANI MISOLIDA

Raximqulova Rayxona O‘ral qizi

Termiz davlat universiteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23457158>

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy adabiyotda assotsiativ fikrlashning poetik tabiati Shukrulloning “Kafansiz ko‘milganlar” romani misolida tahlil qilinadi. Romandagi xotira, tarixiy kechinma, predmet-detel, tabiat tasviri va asar nomi bilan bog‘liq assotsiativ qatlamlar ochib beriladi. Tadqiqotda assotsiativ fikrlashning obraz, ramz, metafora va psixologik parallelizm bilan aloqasi ko‘rsatiladi. Shuningdek, asardagi obrazlarning qahramon ruhiyati hamda tarixiy xotirani ifodalashdagi vazifasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: assotsiativ fikrlash, assotsiatsiya, badiiy tafakkur, xotira, obraz, detal, ramz, psixologik parallelizm, Shukrullo, “Kafansiz ko‘milganlar”.

Аннотация. В данной статье анализируется поэтическая природа ассоциативного мышления в художественной литературе на примере романа Шукрулло «Похороненные без савана». В романе раскрываются ассоциативные слои, связанные с памятью, историческим переживанием, предметом-деталью, изображением природы и названием произведения. В исследовании показана связь ассоциативного мышления с образами, символами, метафорами и психологическим параллелизмом. Также освещается роль образов в произведении в выражении психики героя и исторической памяти.

Ключевые слова: ассоциативное мышление, ассоциация, художественное мышление, память, образ, деталь, символ, психологический параллелизм, Шукрулло, «Похороненные без савана».

Abstract. This article analyzes the poetic nature of associative thinking in fiction using the example of Shukrullo's novel "The Buried Without a Shroud." The novel reveals associative layers related to memory, historical experience, object-detail, description of nature and the title of the work. The study demonstrates the connection between associative thinking and images, symbols, metaphors, and psychological parallelism. It also highlights the role of the characters in the work in expressing the hero's psyche and historical memory.

Keywords: associative thinking, association, artistic thinking, memory, image, detail, symbol, psychological parallelism, Shukrullo, "Buried without a shroud."

Badiiy adabiyotda assotsiativ fikrlash muallif yoki kitobxon ongida so‘z, obraz, voqea yoki detal asosida o‘xshashlik, qarama-qarshilik, mantiqiy yoki hissiy bog‘liqlikka ega bo‘lgan boshqa tushuncha, xotira va tasavvurlarning zanjirsimon uyg‘onish jarayonidir.

Assotsiatsiya (lotincha *associatio* – qo‘shilish, bog‘lanish¹) adabiyotda voqelikni yuzaki aks ettirmasdan, uning tub ma‘nolari, yashirin qirralari va ruhiy kechinmalarini ochib berishda asosiy estetik vositalardan biri hisoblanadi. Assotsiativ fikrlash san‘at asarida shunchaki o‘xshatish yoki qiyoslash emas, balki muallif va kitobxon o‘rtasidagi yashirin ma‘naviy ko‘prikdir. Masalan, biz biror bir detal orqali muayyan voqeani, asar qahramonini, tarixiy shaxslarni yoki o‘z hayotimiz va yoshligimizni eslaymiz. Assotsiativ fikrlash – muayyan ruhiy turtki (vosita) orqali boshqa bir voqea va kechinmalarni xotirada jonlantirishdir. Assotsiatsiyalar inson ongida tabiiy ravishda yuzaga kelib, o‘zaro qarama-qarshi, yondosh yoki mantiqan bog‘langan tushunchalar majmuini tashkil etadi.

¹ http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1789.http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1789

Ijodkorlar, yozuvchi va shoirlar semantik makonda ko'proq sayohat qiladilar, esini taniganidan buyon xotirasida o'rnamshgan ma'lumotlar qadim tarixiylik, zamonaviy yondashuv o'rtasida almashadilar va uyushmalar o'rtasida kattaroq sakrashlar qilishadi². Badiiy ijodkorlik murakkab ruhiy-kognitiv hodisa bo'lib, u ham o'z-o'zidan paydo bo'ladigan erkin assotsiatsiyalarni, ham mantiqiy va strategik jihatdan muayyan g'oyaga yo'naltirilgan maqsadli assotsiatsiyalarni o'z ichiga oladi. Erkin assotsiatsiya badiiy ijodning poydevori hisoblanib, insonning umumiy kognitiv (bilish, idrok etish) qobiliyatlari va tasavvur kuchi bilan uzviy bog'liqdir. Assotsiativ fikrlash jarayonida yozuvchi o'zining semantik hamda epizodik xotira imkoniyatlaridan unumli foydalanadi. Ijodiy jarayonda yozuvchi ongida o'ziga xos "assotsiativ maydon" shakllanadi. Bu maydon muallifga uzoq vaqt davomida xotirada saqlanib kelgan tushuncha, taassurot va g'oyalarni o'zaro bog'lash, uning asosida yangi badiiy kashfiyotlar hamda betakror san'at asarlarini yaratish imkonini beradi. Badiiy matn tarkibida qo'llangan assotsiativ birliklar, birinchi navbatda, shunchaki xotira uzagidan iborat bo'lmay, balki obrazli ifodalar, metaforik ko'chimlar, ramzlar va ko'chim va vositalar vositasida yuzaga chiqadi.

Natijada oddiy so'z yoki detal asarda ko'p qatlamli va teran badiiy-estetik ma'no kashf etadi.

Badiiy matnda assotsiatsiyalar turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi:

O'xshashlik bo'yicha assotsiatsiya: Biror narsa yoki hodisa tashqi ko'rinishi, vazifasi yoxud qoldirgan taassuroti bilan boshqasiga qiyoslanadi. *(Masalan, bahorning kelishi bilan insonning o'z yoshlik davrlarini va orzu-umidlarini eslashi).*

Qarama-qarshilik (kontrast) bo'yicha assotsiatsiya: Bir holat yoki obraz o'zining ziddi bilan esga olinadi. *(Masalan, bir xonadonda to'y bo'layotgan bir paytda boshqa bir xonadondagi aza va qayg'uli holatning qiyoslanishi, shuningdek, shodlik va g'amning yonma-yon kelishi).*

Ushbu tadqiqotning maqsadi Shukrulloning "Kafansiz ko'milganlar" romanida assotsiativ fikrlashning namoyon bo'lish shakllarini aniqlash va ularning badiiy-estetik vazifasini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda badiiy matnni yaxlit tahlil qilish, psixologik tahlil, qiyosiy tahlil va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Assotsiativ birliklarni aniqlashda predmet-detal, xotira, obraz, ramz va tabiat tasvirining matndagi funksiyasi asos qilib olindi. Romandagi ayrim epizodlar qahramonning tashqi voqelikni ichki kechinma bilan bog'lash jarayoni nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Assotsiatsiyalar faqatgina badiiy adabiyot sohasida emas, balki boshqa san'at turlari hamda turli sohalarida ham keng qo'llaniladi. Masalan, rassomlar biror kartinani chizishda turli voqea-hodisalarni assotsiativ ravishda o'zaro bog'laydilar. Yozuvchilar esa turlicha obraz va so'zlar sintetikasi orqali teran badiiy asar yaratadilar. Adabiy asar ichida assotsiativ fikrlash quruq nazariya yoki muallifning mavhum mulohazasi sifatida emas, balki jonli badiiy jarayon, personaj ruhiyati va matnning ichki tuzilishi sifatida namoyon bo'ladi. Asar voqealari davomida qahramonning ko'zi biror oddiy buyumga tushishi bilan, o'sha narsa uning uchun o'tmish xotiralariga ochiladigan "eshik"ga aylanadi. Shunga ko'ra assotsiativ syujet – "obyektiv tasvir bilan subyektiv his-tuyg'ular, xotiralar, tasavvurlar ham aks ettiriladigan, psixologizmga tayangan syujetdir"³.

² Niyazova Z. Badiiy adabiyotda assotsiativ fikrlash, assotsiativ maydon ifodasi Isajon Sultonning "Manzil" hikoyasi misolida. // Tamaddun nuri, №5(68) – 2025. DOI: <https://doi.org/10.69691/yhwm3g42> – 88-bet.

³ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 60-65 б.

O'zbekiston xalq shoiri Shukrulloning mashhur "Kafansiz ko'milganlar" avtobiografik romani qatag'on davri dahshatlari, sho'ro tuzumining adolatsizliklari va Sibir lagerlaridagi og'ir azob-uqubatlarni boshidan kechirgan begunoh ziyolilar taqdiriga bag'ishlangan.

Asarda o'tmish voqealari shunday ta'sirchan tasvirlanadiki, kitobxon ruhiyatida ham o'sha kechinmalar va voqeliklar jonlanadi. Bu asarda hissiy assotsiatsiyalar yetakchilik qiladi. Shukrullo mahbus bo'lsa-da, o'z ichki tuyg'ularini badiiy ifodalashga urinadi. U o'y-xayollari va assotsiativ mushohadalari orqali voqelik mohiyatini idrok etadi.

O'tmish va xotira assotsiatsiyalari: Qatag'on yillarining mashaqqatlari, qamoqxon va lagerlardagi og'ir sharoitlar shunchaki xronologik tarzda emas, balki muallifning ichki kechinmalari, o'y-xayollari va xotiralari zanjiri orqali ochib beriladi. Birgina detal yoki holat muallifni o'tmishdagi og'ir voqealarga olib ketadi.

Misol tariqasida, Shukrulloni tergov qilish jarayonida unga oddiy bir yelpig'ich vositasida soxta ayblovlar qo'yilishini olish mumkin. Birgina detal Shukrulloning xayolida o'tmish voqealarini assotsiativ tarzda jonlantiradi. Aslida u mehmondorchilikka quruq qo'l bilan borib bo'lmasligini bilgani uchun sovg'a tariqasida yelpig'ich olib borgan edi. Ammo kolxoz raisi yelpig'ichdan foydalanishni bilmagani sababli u sochilib ketadi. O'sha paytda Shukrullo bu haqida hech narsa demagan bo'lsa-da, keyinchalik shu yelpig'ich uning boshiga balo bo'ladi. U sho'ro hukumatini yomonlamagan, sifatsiz mol ishlab chiqarishgan deb aytmagan bo'lsa ham, tergovchilar tomonidan unga asossiz ayblar qo'yiladi.

Yana bir o'tmish-xotira assotsiatsiyasida Shukrullo tutqunlik davrida turmush o'rtog'ining chekkan mashaqqatlarini xotirlaydi. Ayoli 6 yoshda bo'lganida oilasi bilan quloq qilingani va ularning bir necha yillar sarson-sargandorlikda hayot kechirganlarini chuqur iztirob bilan eslaydi. Ayolining bolaligi va yoshligi ruhiy hamda jismoniy qiyinchiliklarda o'tganini o'ylab: "Uning eng umri gullagan davrida men qamoqxonadaman", – deya afsuslanadi va achinadi.

Asarda psixologik parallelizm va tabiat tasviri: Asarda tabiat hodisalari hamda uning manzaralari insonning ichki kechinmalari va ruhiy holatini aks ettirishga xizmat qiladi. Shukrullo 25 yil qamoq jazosi berilgach, u uzoq o'lkalarga jo'natilayotgan paytda, saratonning avji issig'ida qizib yotgan qizil vagonlarni tasvirlaydi. Bu o'rinda muallif: *"Mening ichim ham xuddi shu issiq vagon singari qiziyapti. Ko'nglim notinch, men qayerlarga ketyapman?"*⁴ – deya o'zining iztirobli va ruhiy tushkun holatini qizigan vagon obrazi bilan assotsiativ tarzda bog'laydi va undagi sog'inch tuyg'ularini yorqin aks ettiradi.

Shukrulloning "Kafansiz ko'milganlar" romani mustabid sho'ro tuzumining g'ayriinsoniyligi hamda butun bir xalq boshiga solgan fojialaridan dalolat beradi. Tuzum vakillari ilm-fan, ma'rifat va taraqqiyotni emas, balki inson huquqlarini toptovchi qatag'on apparatini shakllantirishga urindilar. Shukrulloning qamoq va lagerlardagi azob-uqubatlari, arzimagan voqealardan ham ulkan ayblovlar to'qib chiqarilgan sovet davlatining mash'um siyosatini fosh etadi.

Asarni o'qish jarayonida va qahramon ruhiyatini anglashda muallifning quyidagi jumlalari kitobxon qalbida chuqur assotsiativ aks-sado beradi: "Aytib bering", – deyish oson.

Har qanday dahshatli, fojiali voqealarni ham ertak eshitgandek eshitish mumkin. Ammo qamoqlarda tilka-pora bo'lgan bu yurak, qaqshagan bu asablar tuhmatlarni xotirlashga endi dosh bera olarmikan?!..."⁵

⁴ Shukrullo. Kafansiz ko'milganlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. – 131-bet

⁵ Shukrullo. Kafansiz ko'milganlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. – 5-bet.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023.
2. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004.
3. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. Monografiya va maqolalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
4. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008.
5. Niyazova Z. Badiiy adabiyotda assotsiativ fikrlash, assotsiativ maydon ifodasi Isajon Sultonning “Manzil” hikoyasi misolida. // Tamaddun nuri, №5(68) – 2025.